Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education
Vol. 14, Issue No. 2, January-2018, ISSN 2230-7540

अभिज्ञानशाकुन्तलम रचना: एवम् महत्त्वे

Nisha Kumari[1]* Dr. Sundra Mathto[2]

[1] Research Scholar, CTU, Ahmadabad

[2] Associate Professor, Department of Physics, CTU, Ahmadabad

सारः - बहति प्रापयति अग्निः खयं इचिराधिकरणं भूवैज्ञादिदेवतास्वरमना यजमनादिकृतं अपयाति° अभिमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः । अनेन इरिधिकरणभूताः संस्- तास्त्रेताश्रय उच्यंते अनेन तेजोमश्री तनुरुक था या च इति । होत्री यजमानरूपा चशब्द उक्तसमुच्चये । हविरधिकरणे हवनकर्ष वेत्यर्थः । अनेन विचित्र शक्तिरचे द्योत्यते "वान्वाचयसमहृतरेतरमुचचे इत्यमरः । यद्यपि इनृशद विज्ञ प्रयुज्यते तथापि इवनस्य देवतोद्देशेन भ्यागमकत्वेन तस्य यजमाननेन च स एव मुख्य होता । अनेन यजमानस्य तनुरुक्ता । ये द्वे कालं विधत्त इति । ये द्वे मूत सूर्याचन्द्रमप्ररूपे । यद्यपि नित्ये विभुः काटः तयषि के यन्नं कालं सुखमस्म कमित्यादिव्यवहारेषु तपनेन्दुगतिपारच्छिन्नस्यैत्र कालशदवाच्यत्वान् सूर्यगतिपरिच्छन्नः कलामुहूर्ताऽहोरात्रादिः । चंद्रगटुपक्षिताः प्रतिपदादितैययः । एतादृशपा १च्छेद- कर्जुनेन तयोः कालविधातृत्वं न चेत्कान नियत्राहवानं न घटते। अहोरात्रःक्षण कालं विधत इति केचन वदन्ति । न चैतच्चानुरगं बहुलझे अ५ यंत्रे रात्रेः संभवात् पूर्वक्षणवर्तित्वाभावाच । पूर्वस्मिन् पक्षे उपाधिदेवेन तिथीनां कालकर्तृत्वे पूर्व क्षणत्वनियमनैरपेक्षेण तिथेः संभवादुपाधितया कालकर्तुमेव सहृदयहृदय मध्यास् । अनेन सूर्याचन्द्रमखरूपे तनु उक्ते ॥ धृतैिित्रपिञ्चगुणेति । धूयतेऽनयेति श्रुतः श्रोत्रेनिद्रश्रः तस्य विषयः शब्दः + शब्दऋणकमाकाशम्' इति काणदः। विश्वं चराचरं ध्याप्य अन्तर्बहिश्चाभिसंबध्य स्थिता न तु कदाचिद्विमक्ता श्रुतिविषयगुणा या स्थितेत्येतावता भादशप्रतियतौ व्याप्य विश्वमेत पद्योपादाने निरर्थकमिति नाश झनीयम् ।

-------------------------------- X --------------------------------

प्रस्तावना:

कर्णशंकुःप्रख्य छिन्न शिष्याश्चय डैभनच्छलाक्षश बतौरयर्थे च पददव्योः यमुदीरयेत् । न स लब्धस्दं किंचिद्ध्त्रचरप्रतिष्ठते। " इत्युक्तन येन 'न्यक्कारो हययमेव' इतिऽअविधेश्रव्यत्यये नाशङ्कनीयः। अत्र वायोर्ममये गुरुनये च स्पार्शनप्रत्यक्षवाःप्रत्यक्षाभिरिभ्युक्तिः। अनेन विशेषणेन तासां सकलजमप्रतीतये व्यज्यते । सकलवाक्यस्थततत्ताद्वि-शेषणोपादानेनैकंफायै सा ताडफळद । तद्युतस्येशस्य किं पुनर्वक्त व्यमिति भावः । अत्र या स्रष्टरित्युक्तक्रमेणैव संख्याप्राप्तौ यदष्टाभिरीति वचनं तसूच्येऽर्थ उपयोग नर्मथुनरुक्तम् । या सृष्टिरित्यादौ यच्छदथ वचनाभक्तिप्रक्रमभङ्गो न शङ्कनयः 'गुणानां च परार्थ त्वात् १५ असंबन्धः समत्वात्स्यश् ' इ नयेन तेषां परार्थत्वात्परस्परमसं बन्धान्यश्चन्द्यात् । अनयाये ध ने ततदोषावकाश इति स्थितं तत्रैव । अत्र पृथिव्यादिक्रमेणाकाशादिकमेण वा वक्तव्ये य व्यस्तमाविन्यासः स कथमात चेत् उच्यते ।

यामाहुः सर्वभूतपछतेिरिंतेि। प्रकृतिमाहुरैिियर्थः प्रद्युतेः नीत्वेऽपि निपतेनेतिशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीय निवडूष संख्यानस्थश्लक्ष्णत्वात् । यथाह वामनः = निषामेनाप्यभिहिते कर्भणे न कर्मविभक्तिः परिगणन प्रथित्वात्' इति ! सर्वं न समतुपर्णानां सर्वेषां वाचराणामिति यावत् । " भूतं न्याय्ये समे प्राप्ते पद सीतयोरपि " इति मनर्थश्लभा । प्रकृतिः कारणं कदाचिदुप दानं कदाचन्निमित्तम् । यदू । किंवदुषाने विचिन्निमित्तं कभयविदुषा दानं कस्यचिन्निभेिित्तं बF। पृथिवी परिवानां साक्षादुपादानमष्याण्यादीनामुष्टंभकरवेन कारणम् । आहुः 7नविद इति शेषः । बद्ध । भूनशब्देन प्राणिनां काय उपलक्ष्यते । प्रकृतिः प्रधानं तप्रधानत्वात्तव्यपदेशः । प्रकृतिः पंचभूतेषु प्रधाने मूलकरणे " इतेि यादवः। अनेन पृथिवीमयी तनुरुत । यया प्राणिनः प्रणवन्तः इति । प्रतिनो जन्सवः प्रणवन्सः उउँष्टजीवनवन्तः । " भूमनिंदाप्रशंसा ' इत्यादिषु मतुवदेतिशया र्थकत्वम् । " जीव प्राणधारणे " इचुकवत् । अनेन वायुरूपा तनुरुता । 'स्पर्शनः प्राणः समारो मारुतो जगत् " इति शब्दार्णवः । तस्य वायोरेव प्राणापानादिव्यापारेur शरीरधारकरवात् । ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्न ईशोऽवत्विति योजना ।

www.ignited.in

ताभिरिति या आ यथापूर्वं यच्छब्देन निर्दिष्टास्तास्तास्तथा तच्छदेन परामृश्यन्ते । प्रत्यक्षा भिीति प्रत्यक्षविषयोरिति यावत् । प्रत्यक्षस्यं पृथिव्यप्तेजस्सूर्याचंद्रमख चाक्षुषस्येन बथाः सार्नेद्रियप्रायत्वेन । आकाशस्य च नीलं नमः श्त्र ३यामिते केषाञ्चिच्चाक्षुषलेन यजमानरूपस्यात्मनो भानखप्रत्यक्षविषयत्वैन खप्रकाशत्वेन चाष्टमूर्तयः प्रत्यक्षा इति निर्दिष्टाः । ईशः अजिमाचैश्वर्यसंपन्नः । ६ इश ऐश्वर्यं " इति धातुः १ प्रपनः प्रकर्षेण नम् । ततस्तदुपंन्नस्य तेजसः । 'अग्नयोऽग्निः इति स्मृतेः ! तत्रणे हुतं हांवेर्वहतीति प्रकारेणतः केन हुतमिते प्रसङ्गाद्यजमानस्य । तेजः प्रसङ्गाद्यज्ञादौ कालस्यापेक्षणीयत्वञ्च भूयाचन्द्रमसोः । ततः 'तदण्डम् भवद्धेमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्म सूर्यलोकपिमहः । नखैर्हरण्यगर्भस्तु तदण्डमकरोद्विधा । तयां स शकलाभ्यां च दिवं भूमं च निर्ममे ॥' इति स्मरणायज्ञादीौ च देवतास्मारकत्वेन शब्दभयस्य मन्त्रस्थदशस्य भूम्यादेरधिकरणवेन चापेक्षमाणत्वादयोभूयोः । ततः सर्वप्राणभूतयाग्सवेंसृष्टस्य वायोः । अथ च या स्रष्टुराद्य सृष्टिः सावाविति प्रत्येकं संबन्धः । यत्तदोर्नियसंबन्धादार्थेन तच्छदेन संबन्धः । ये हे इत्यत्रावतामिति विभक्तिविपरिणामः । अष्टवाक्यपरि पूर्यर्थमेव द्वयोरेकत्रोक्तिः। ईष्ट इति ईशः । अत एव ताभिः प्रसिद्धाभिः प्रत्यक्षाभिर्मूर्तिमतीभिरष्टाभिः। तनुशब्देनाणु तेन चाणिमा ।

संबः संबन्धप्रकर्षश्च पृथिव्याद्युत्पत्तिस्थितिमंगानी परमेश्वरा तत्वात् । अथवा ' सर्वे गयथ ज्ञानार्था: " इति विद्यमानत्वाक्षित्यादिर्भाः कथंभूतैः प्रपन्नः प्रकर्षेण शत इति कवेरमियः । तनुरेति। यतः परमेश्वरवैतन्नचैतनप्रन्तःप्रविश्य ध्यापारयति अतः पृथिव्यादोन तहानुवव्यपदेशः कृतः। चो चूमन् श्रेयस्कर्भकश्रद्धयातिशय पूर्वकं व्याख्यातृश्रोतृनिति यावत् । सम्बोधनार्थसारे हि युवप्रदर्थः तेषामेव खंवोधनयोग्य-त्वात् । अवतु रक्षतात् रक्षणं नाम द्वितप्रापणम हे तपाईहरणं च । एवंविधाभितनुभिर् पेत इति रक्षणादिविशेषणाभिप्रायेण । पृथिव्यादिमध्ये यस्य यत्पुखसाधनं तत्संपादनं यस्य यदनिष्टं तन्निवारणं च भवत्विति व्यज्यते । तेन ताहर असूनो ध्यंग्यत्वेन वस्तुध्वनिः विशेषणसाभिप्रायत्वेन परिकरालंकारस्य व्यङ्ग्यत्वेन नालंकारध्वनिः । उक्तं च अलंकारः परिकरः स्वाभिप्राये विशेषणे " इति कवेः सर्वात्मकशिवविषयभक्ति भावस्य व्यंग्यखेनासंलक्ष्यक्रमो भावध्वनिः । असंलक्ष्यक्षव्यंयस्तु रसादिध्झ. निर्भवति । तदुतं श्रृंगारतिलके- रसभावज्ञदाभासभावशांस्यादिरतमः । भिन्न रसायलंकारादीकार्यतया स्थितः ।" इति एवमत्र लोके वस्त्रलंकाररसभेदेन त्रिधा स्वनिरिति ध्वनिप्रस्थानविदः कथयन्ति । तथैवात्र लोके कवेर्भकिभावस्य शिव आल स्नविभावः उद्दीपनविभवास्तु संखरभिश्यतादर्शनं परमेश्वरमहिमश्रवणात्ततत्कारणकस. करपुमर्थैदानशकिमस्वादयश्च । अनुभावास्तु तदनुस्मरणसमनन्तरजनित रोमोदमानं दबाष्पमुत्र विकेाादयः । संचारिणोऽपि तद्विषयदैन्यवचनचिन्तास्मरणहर्षविबोधयः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम रचना: एवम् महत्त्वे

एवंविधविभावानुभावसंचारिपापुष्टो भक्तिभावः प्रधान्येन व्यज्यत इत्यस्योत्तमकाध्यत। प्रकाश्यते । रतिस्तु विषयमेद्वहुविधा भवति । दैवगुरुकृपाचार्यादिविषया भक्तिः, माद्यर्थम् । तेनणिमादिभिरित्यर्थः । प्रपत्रः सेवितोऽभ व इति । एक श्चकारः सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपकालंकारः । भाणिमाद्रथश्च 'अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिंभा तथा । ईशिखं च वशित्वं च प्राकाम्यं प्राप्तिरेव च ? इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणा श्रया ! वैदर्भा रीतिरुपक्षिप्त । यदाह वामनः-'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता । विपश्चस्खरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते । ' इति । तदुक्तक्रमेण च । ओजःप्रसाश्लेषसमतासमाधिंमाधुर्यसौकुभार्यांद्रतार्थ व्यक्तिकान्तयो बन्धुगुणः। त एवार्थगुणा इति च । तत्र बन्धस्य गाढस्त्रमोजः । तप्रकटमेवेह । शैथिल्यं प्रसादः । साम्यमुत्कर्षति । या मुष्टिः स्रष्टुरादीति गाढवम् । वहति विधिहुतमिते शैथिल्यस् । एवं साम्यटक्षणः प्रसादः । मसृणत्वं ठेषः । यथा वहति विधिहुतं येत्यादि । एवमन्येऽपि बन्धुगुणा अनुसर्तव्याः ।

धकः सर्वसमुच्चयाऽन्यदार्थकीर्त६- आर्णिमाथी" नष्ट महिमा चैव लघिमा गर्भा तथा । ईशिखं च वशित्वं च प्राकाम्यं प्रातैरिवे च ।।' इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणा-श्रया वैदर्भा रीतिरुपक्षिप्त । यदाह वामनः-'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता । विपीस्वरसौभाग्या वैदर्भा रीतिरिष्यते ॥ ' इति । तदुक्तक्रमेण च । ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्यांद्रतार्थ व्यक्तिकान्तय बन्धुगुणः। स एवार्थगुणा इति च । तत्र अन्धस्य गाढश्रमोजः । तत्प्रकटमेवेह । शैथिल्यं प्रसादः । साम्यमुकर्षति । या स्मृष्टिः स्रष्टुराद्यति गाढवम् । वहाते वािचैहुतमिते शैथिल्यम् । एवं साम्यटक्षणः प्रसादः । मसृणवं ठेषः । यथा वहाते विधिहुतं येत्यादि । एवमन्येऽषे वन्धुगुणा अनुसर्तव्याः । अर्थगुणाश्च । अर्थस्य प्रढिरोजः । सा च पथं वाक्यरचन' इयादिका । सत्र प्रतिपाक्य स्त्रैणैव । अर्थवैमल्यं प्रसादः सोऽप्यत्र प्रकट एन । घटना श्लेष इति चा प्रतीतम् । एवमन्येऽप्यर्थगुणा अनुसंधेयाः भाजन तु रीतीनां शब्दालंकारान्तर्भातमेवोक्तम् 'जातिगती रीतिवृत्ती इति ।

www.ignited.in

अत्र च सृष्टिः स्त्रष्टुरितं वहतिं हुतेति प्राणिप्राणेति भिरभिरीति छेकानुप्रासेन सह सर्ववाक्यगतस्य वृत्त्यनुप्रासस्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । सः 'अनेकस्य सकृत्पूर्वं एष्याप्यसकृत्परः' इते तल्लक्षणात् श्रुत्यनु सोऽपि ! भ च धराम्भोऽन्नमर्दयोममखेशेन्द्वर्कभूताभिः' इति वक्तव्ये यत्स्रष्टुराद्य मृष्टैरित्यादिवचनेनातिशायेतवं ध्वनितं तेन च परित्रायैकारो व्यज्यते । तादृगटमूर्तरूपस्चादीशस्य सर्वत्रै लक्षण्यं सवतशयेवं च तेन वायैकदेशसर्ववाक्यवस्तुध्वन्योर ङ्गाङ्गिभावः संक्ररः ।

तदुक्तम्-"" भरव यवे १रि तर्हिष्णुताम् । तं शब्द पाकनेगानाः शुदकं प्रचक्षते " इव ! सरभ नाम योरिव शल्याशनःपकयोर्भदः सूक्ष्ममतेसमचिभ्यः । अत्र छ है यन्न या श्रे अ४८ ईdपदाभावस्तत्र टेि भवतियोगः कर्तव्यः । तयोः साकांक्षसर्वथदवाक्यसंधिरत् । सःदुई दामन ' न प्रसिद्दे क्रिया-व्याहारदोषः ' इति । तथापि काफदिशे५५१ .वैयन कथ्j । अथ सृष्टि ? सीत् होत्रो भवति प्राणवंतो भवंतीनि । आधशत्रवः शुरुर्युदेववाकस्य भगणस्य पादाङ्गणं ५णाद्विस्तर्तिं सर्वमवदातम् । तदु - मे निश्निगुरुः शुभं बित नुते " इत्यादि । किं व प्रथमं प्रैवार्थसृष्टिभेदे पनि तर अवैधनेतृणां प्रवयवृत्रं प्रयो जनमिति सूचसम् । यथाह भगवान् भय ।रः-" संभलादौनि मंगलमयानि सैगल तानि हि तनि शस्राणि प्रथन्ते त्रीपुरुषा ययुयुधश् िच भयंगुष्येनाश्च प्रवक्तारे भवंति " इति । एष नन्दी त्रः । काव्यार्थसूचनं निन्थमेव निरूते " इति वचनत् काव्यार्थाऽपि किंभिद्योत्यते । तथा हैि —aभृश्चियनेन दुष्यन्स्य भरतवं शादित्वं ध्वन्यते । विधिहुतं हविरिरति त्रिविङ राशुम्कषड्भागदातृत्वेन राज र्षित्वं सूच्यते । श्रील्यनेन यज्ञमदभदानदिः डैश्चज्यते । कालं विधत इत्यनेन राजरक्षितप्राणिधर्भवध्यपूष्यादिशंपनीला २ङः कालकर्तृत्वं प्रतीयते । तदुक्तं महा भारते- काले वा कारणं राज्ञः राजा व कालकरणम् । इति ते संशयो भा भूदाजा कालस्य कारणम् " इति । श्रुतिविषयगुणेत्य वेदप्रतिपादकं शास्त्रम् । तदुतमहोत्साहादिगुणत्रत्वेन शाम्नथराजत्वम् । ॐ च श्रुतिविषयगुणेत्यनेन सकलजनक्षत्रोंद्रियाणि तद्वेरै कविषयाणीति पुण्यश्चोकताख्याप्यते । विषं व्याप्य स्थितेत्यनेन कर्तिप्रतापयोरप्रतिहतवं गम्यते । सर्वभूतप्रकृतीयनेन सर्वेषां तसन्मार्गस्थापकत्वेन सर्वकारणत्वं व्यज्यते । तदुक्तम् ब्रुवंशे- प्रजानां विनया न च हीत्य वाक्यप्रक्रमभङ्गः । पदकदण्बकस्यैव तत्स्वाङ्गीकारात् । अत एवात्र चकारेषामभिर्यथेय। कात्पदकदम्बकमकं क्वचि क्रिया कारकान्वितो वाक्यम् । इत्यपि तत्प्रक्रमभङ्गो न । विषमसमेषु तथैवोपनिबन्धा । नापे वेदेषणप्रक्रमभङ्गः। सर्ववाक्येष्ठ विशेषणोपा दुन्नद्वोत्रस्यापि विशेषणमेव । वैशेषणादेव वेश्ष्यावगातिरिति वामन सूत्रणात् 'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' इतेव | कि चैतदूषणामा वार्थमेवोत्तरवये दिपाद नम् । अन्ये कर्तृक्रियाभ्यामेव द्विवा वगतेस्तस्यायझरखनेव भ्या । अथ वाचि तृविशेषणं क्वचिस्कर्मचि शेषणम् । पूर्वत्र कर्मवेशेषणे व प्रति भेदाभावात् । आवेधिहुतं न प्राप्नोतीत्येतदुर्थपर्यवसान.तथैव पूर्व व्याख्या5म् ।

तदंगमुद्दिश्य कुनां तु पूजां नन्दसि तां नाऽत्र वदन्ति । इति पूर्वरंगे रुद्रस्तु सर्वदा सन्नईतो विद्यते तं पूर्वरंगे प्रति पूजा क्रियते । तदुक्तं शाण्डिल्यैन "पूर्वं रहूंगहरे न साक्षादमान्निहितः शिवः' इति । द्वितीया संगलाशस्यम-निधता श्लकामिका बहुविघा । ए अंष्ट ग्दा इतर द्वादश मद अन्य अष्टादशपदा द्वाविंशतिपदेत्यादि । तदुक्तं कोहळून - ८८ मंदया। शंखचकाजीककैरवशंसिनी । यत्राष्टभिद्दशभिरष्टादशभिरेव वा । द्वाविंशतिपदैषेि सा नदी पार्तीर्तिता" इति । एवं महाघोररने अष्टपदा, सररामचारैते उन्मतराषबे अनीरघबप्रारेभे च द्वादश पदात्मिका वेगीहोरे मदये नैषभनंदे चाष्टादशपद, बलरामायणे द्वाविंशतिपद-त्मिका ! एवं लक्षणानुगुण्येन मयैर्नाड़ी प्रथिता । प्रतैनद्या अपि बाष्ट्रपत्वात्पद नियमेन भवितव्यम् अत्र तद्वपदव्यमस्था न कृतेति चेतपदनियमः कथ्यते । सवें थदशब्दस्य नानार्थतमाचक्षते खछ । तथा हि केचित्सुलिङ्नं पदं वर्णयति । अपरे तु .लो यस्य तुरीयांशरूपः पदः पदमिति । अन एव नदी प्रस्तावे ड् श्रयो वा श्लोकाः कार्यं इति ब्रुवते । केर्यत्पद्यते इ।यतेऽनेन पदार्थसंर्ग इति व्युत्पत्त्या आकांक्षायोग्यतावन्निर्धमस्पदकदंबरमकं वाक्यमेव पदमिति वर्णयति । तत्र च सुप्तलपदपक्षे द्वादशभिरष्टादशभिरेध येत्यत्र वाशब्दो विकरूपार्थ इत्यभिनवगुप्ताचार्योदयः कथयंति । तथा चोत्तरशम चारेते भयभूतिना द्वादशपदा नान्द कथिता । अन्ये तु या शब्दं समुच्चयार्षे निगदति । तथा च श्रीहर्षेण रस्गवस्य विंशतिपदा नान्दी कथिता । अनर्घराघवप्रर्मे निष्प्रत्यूहमित्यादिना त्रिकरूप पक्षमनुgख्य द्वादशपदां नान्दं प्रयुज्य समुचयपदार्थमप्यनुभृत्य विरमति के महाकक्ष इत्यादि पञ्चतरंमपि चिरचितम् । प्रकृते वाशब्दस्य विप्रर्थत्वमभ्युपेत्य चाक्यभेव पद मिति मतानुखारेणाष्टपद नान्दी निर्दिष्ट । तदुक्तम्- न पदं पदमित्याहुर्वाक्यार्थः पदमुच्यते " इति । प्रकृते अष्टमूर्तिनेर्देशवाक्यानि सप्त, एकस्मिन्नेय वाक्ये पञ्चमहाभूतरूपाभिर्यज्ञकरणाद्धोतृरूपाभिकपाठांशवा द्विशिष्टतेजस्वि- त्वाद्राज्ञश्चन्द्रसूर्यरूपाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः । तथा च भूभुः- अग्नि चायुयमार्कणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेश्योवैव मात्रा निर्जत्य शाश्वतीः । यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिनिर्मितो नृपः ! तमभिभ घत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।' इति । अथ या स्टेः स्रष्टुराचेत्यनेन शत्रु

न्तरा सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं तासृष्टेरजातस्याद्वाद्यस्वम् । या विधिना सुरतविधिना हुतं निषिक्तं हवी रेत बहतीति तस्या गर्भः ! होत्रत्यनेन कण्वः । ये डे इत्यनेनानसूयाप्रियंवदे सख्यौ कालं शापान्त समयं विधत्तो बोधयतः । पातित्रयाभिर्गुणैर्विधं व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शङ्करशाश्वतगौतमीभिरयत एतादृशी स्थिता ।

करणाभिनयानेद्यभषभेदश्चक्षणम् ; नष्टानुयोक्त्र प्रवेक्ष्य नष्ट मारिषमेव वा । इत्यादिभारतवचनेन । अ४ ऋते नष्टसंवेधन करोति । नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यादिना इतस्त।वदागस्यअभियंतेन नान्द्य अन्ते अत्र १धने नाभ्यां । घ्रमानयामित्यर्थः । " स्मृतावविक्षिते रम्ये रमन्नपक्ष इष्यते ' इति शइनैत्रे । नान्द प्रयुज्य पूर्वे सूत्रधारे विभिनॅवें सतीत्यर्थः । सूत्रधर इति द्विनाय नटाख्यो इंगं प्रविष्ट इति शेषः । सूत्रं धरयल थुश्चार: सूचना:धृत्र। " सूत्रन्तु सूचने ग्रन्थभेदे ततुब्यबस्थयोः " इति २ला । भच में नाम चतुर्विधाभिनयभी नाट्य शुच्यते । तदुक्तम् - द्वातिकायैभनयैः क्षकाणां यतो भवेत् । नटै नायकः तादात्म्शुद्धिस्तनाट्यमुच्यते । " इतेि । कोहना उक्तम् । " पदार्थाभिन- यप्राथं वाक्यार्थाक्षिमयात्मकम् । अन्धश्चरणं नानाव्यं रसभावनिरंतरम् , ॥ चतुर्धाभिन यान्ते तु मुनिना परिकीर्त्तिताः । अगिंको वाचिकाहाय साथिकवेथमौ पुनः ॥ छनधा कल्पितो यश्च सर्वे नाट्यं प्रतिष्ठितम् । तत्रांगिक मवेदंगनिर्मुक्तः स पुन- त्रिधा । शरीरो मुखसंजातवेष्टय मुनिनिमितः । वगाम वाचिके दूध संस्कृत प्राकृताश्रयः ॥ नानारूः शतदभिभेदेरयं धिर तारमश्रुते । नैपध्यस्य विधानं स्यादाहार्यः स चतुर्विधः । आदिभस्यान्निमग्नत्र म-यभो भिमः स्मृतः । अन्तिमथेष्टमद्वेष्टस्तथा मुनिभिडेत: ॥ इति । एतेषां रक्षणं मदंथमालीविकाग्निमित्रग्यव्याख्याने द्रष्टव्यम् । परस्य सुखदुःखादिभावंर्यद्रवनं भवेत् । तत्रान्तःकरण साक्षिर्यन्तं सत्वमि द्यते । सात्विकः सस्त्रनियमैर्भावतः स चzधः । १: ते स्तम्भप्रलयाद्य उत्तरत्र निरूप्यते । एतादृशचतुर्दिशभिनयनां मया तपा चट्या तस्य तस्य अथस्य दर्श १ स्त्वनन्तरवाक्येष्वेव १ट्स्वमति । एतदभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे -' श्लोकः पादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परं बान्तरवाक्येकस्वरूपं पदमचिरे। इतेि । संगीतकल्परादपि हरोतमाङ्गस्थतवस्तुवर्णनंवाक्यार्थभूत्रार्थपदै पसंख्यैः पभिश्चतुभिर्जुषविप्रसंपत्सभाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥ दति ।

सूत्रभूर्भरतटोकाकाशाभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावान्तररूपाष्टप द् ।। तथा च पञ्चमाध्याये भरतः- नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यन्ततं नमः । जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राहमणाय च ॥ ब्रहमोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रहमविपरतया । प्रशादिमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥ राज्यं प्रवर्ततां चैत्र रङ्गः स्वांशः समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तुर्भहमें भ= ब्रहमभाषितः । काव्यकर्तेर्यशश्चापि धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ! दृष्यथ। चनया! नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ॐ भूरूक्षारेण वयमेन ,दशपदं दहता । टीकाक्रारैरष्टपदोदाहृत ।

तदुकम् भरतेन ८ अत्रग्रन्गुणनेतुः कवे अपि च वस्त्रुमः । गअखधनः गूढः सूत्रधार इद्दतिः । सर्वप्रयोगकुशकः मुरे स्खो विजितेन्द्रियः । प्रज्ञ- रुललयभिज्ञः कुनि गतमसरः । पात्रसंक्रमणोथकुशलो नकः स्वयम् । वार्यें गद्दनिपुणः क्षदमंडलपण्डितः ॥ नानादेशसमुत्थस्य देशमृितस्य वेदिता ५ गतातौछा- दिभेदज्ञः सूत्रधारः कृतो बुधैः ।" इति । प्राक् चतुर्विधाभिनयानां लक्षणमुक्तम्-इदानी मशिनग्रशब्दार्थो लियते ॥ ५६ अभिवस धात्तरबिकनीर योजिते। प्रयोगमाभिमुख्यं यश्रयस्यभिनयस्तु सः ॥ शाखयानुषङ्गश्च प्रयोगेण विभावयन् । अर्थान्बहुविधानेतीत्येवं |tिभनथो मतः ॥ "' इति । संगीतचूड़ामावयुक्त -" अभिव्यंज्यविभावानुभावादी भा:ीश्रयन. । उत्पादयन्सहृदयै रसज्ञानं भिरंतरम् का अनुकर्तुग्थितो योधोऽभिनयः मrऽविधीयते ।"इति । अन्येरथुम-अर्शःपुथरथे: मी इ. प्रापणार्थं धनुः । तस्य भिनी यबरेथतस्थ्रप्रथयन्तसpभनयेंात रूपं सिद्धम् । एत स यथैव वनैमवधार्यम् । अभ्र श्लोकः-"अभिपूर्वस्तु गर् थामुराभिमुख्यार्थनिर्णये । यसभाप्रयोगं नयति तस्माद यः स्मृतः ५ विभावयति यमक नानर्थाश्च प्रयोगः । शाखांगोपांगरांयाग्तस्मा दभिनयः स्मृतः । ' न विव्यसे भीर्थस्थासावभश्रुप नयेऽभिनय:-" इको यऽइयो गालवस्य "' इति भशस्य हस्यः दृष्टस्य चरतामत्यर्थः । यद्वा-अभि ifथुपसर्गाः तेन एधतेः समासो वेति सन्देहाप्रभं अभौत्युपसर्ग इति । भावे {भातौंबा समास इतिभावः। णौ प्रपणथं धातुरप्यन्तरभाविताणिजर्थः । धातुरि यकर्यधरणाप्राप्तिसप्तिविचारनिर्णयादीनामनेकेषु भिधावर्थत्वात् । तद्यथा - अज (मं नयति ' प्रापयतीत्यर्थः । नयति चविंति विचारयति इत्यर्थः । वक्यार्थनयनं विदधातु पद्मवसतिः शंभुः शिवं यच्छतु श्रीनाथः श्रियमातनोतु तनुतां । सीतापतिवाँछितम् । हेरम्बः कुरुतामविस्रमनघं वाग्ब्रहम विद्योततां जपसोक्तं तद्वदेतु वस्तु भरतो नाट्येऽस्तु नः कौतुकी ।' इति । येषां मते श्लोकतुरीयांशः पदं तेषां मते चतुष्पदेयं नान्दी। ये हे कालं विधत्त इत्यनेन चन्द्राङ्कवं चौक्तम् । यदाहुः-चन्द्रनामाङ्किता कार्य स रसानां यते निधेः ' इति । इयं च पत्रावलीसंज्ञ नान्दी | तदुक्तं नाट्यदर्पणे- ४ थस्य बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या भावी पत्रावीति सा ॥ ' इतेि । एतादृश्या नान्द्य अन्ते । सूत्रं प्रयोगा मुञ्चनं धारयतीति सूत्रधारः स्थापकनामा नटः । प्रविशतीति शेषः । संगीतसर्वस्वे तथोक्तै- वर्तनीयतया

www.ignited.in

मूवं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमि समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते । ' इति । तदुक्तं दशरूपके- पूर्वरी विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । तद्वन्नरः प्रविश्यान्यः सूत्रधारगुणाकृतिः । सूचयेहस्तुबीजम्' इति । नन्वादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूता नान्दीत्युक्तम् । अत्र ६ पूर्वरङ्गं विधायादौ ' इत्युच्यत इति कथं पूर्वापरसंगातः, कथं वा न ग्रन्थावरोध इति चत् । उच्यते । अत्र पूर्वरङ्गशब्द गौणः । तथा च तरकारिकावृत्तिः- पूर्वं रज्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्ग नाट्य शाला तास्थ्याप्रथमप्रयोग उथापनादौ पूर्वरङ्गता ' इति । तेन द्वाविंशत्यङ्गस्य पूर्वरङ्गस्य द्वादशे स्थापनादिनान्द्यन्तान्यङ्गानि पूर्वरङ्ग शब्देनोक्तानीत्यर्थः ।

आपने मुनयःपिंडीकरणम् एवमनेकार्थत्वादत्र प्रापणाय ज्ञापनार्थं इत्युक्तम् । एवं ग्रकयुपसर्गाविभिधाय समुदायरूपं पदमाइ-तस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्याच्प्रत्ययांतस्या -- भिनय इति रूपं सिद्धमिति । " नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः " इति पचाद्यानि ऋते नत्रादिप्रयोगस्य पदार्थवाक्यार्थलक्षणकाव्यार्थापकवदुपचारवृत्स्या नॅवम् । मुख्यकर्तृत्वं नटादेरेव अत एव केचित् " एरच् " इत्यचप्रत्ययं वर्णयन्ति । " तस्या कतरे च छ।रके " इत्यनुवर्णनात् = रणेऽधि विधानात् । अन्ये तु प्रयोगममिमयति । व्यापतति मुख्यं कर्तुत्वमेवाहुः । एवं पदस्वरूपमभिधाय तदर्थमाह अभिपूर्वस्तु णीझ धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ." यस्माप्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः । ", इति • अभिशब्द आभिमुख्ये नयशब्देऽर्थनिश्चये । आभिमुख्येन सन्देहादिदोषत्यागेन प्रेक्षणमथुभिणीयो येन भवति सोऽभिनयः इति यावत् । अत्र सूत्रधर इति क्रियापदं कथं न प्रयुक्तमित्युक्ते केचिमान्च पठित्वा पुष्जलिं विकीर्य से एव सूत्रधार आहेत. वदान्त । अन्ये तु सूत्रधारादन्य एव वस्तुनः प्रस्तावक इति कथयन्ति । तथा चोकैं. मथापि वा । प्रयुज्य रङ्गान्निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ ९ इति । वस्तुतस्यामुखपयन्तं पूर्वरङ्ग एव । यतोऽस्यैव नान्दतोऽग्रे प्ररोचनादीनि दशाङ्गयुक्तानि । तदुक्तं भावप्रकाशिका याम्-" सभापतिः सभा सभ्या गायक वादका अपि नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् । अते रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्पते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते । तस्य द्वाविंशत्यङ्गानेि चोथाप नमुखानि च ॥ १ इत्यादि च । अन्यत्रांप-' यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग- अवन्नोपशान्तये । कुळिवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते । यथा पनादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि | तथाध्यवश्यं कर्तव्या नन्दी विघ्नोपशान्तये ॥ ' इति । अत्र सूत्रधर एतदनन्तरं द्वितीयाङ्कले खनमस्ति । तस्यायमर्थः । पुनः सूत्रधार इति पदमुचरणीयम् । तदाश्रिमवाक्यकद्वीपेन संबध्यते ।

एवमग्रेऽपि सर्वत्र प्रविष्टपात्रनामानन्तरं द्वितीयाङ्कलेखनं तदर्थोऽयमेव बोद्धव्यः । नेपथ्यं जवनिका । तदभि मुखमवलोक्येति कविवचनम् । नटेनावलोकनकमेव कृतं तदनुवादोऽयम् । एवमनेऽपि मध्ये मध्ये कविवचो बोद्धव्यम् ।" नपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमेः प्रसाधनम्' इत्थजयः , २ ऐं इतेि भाय प्रति संवृद्धिः । 'पन चायेत संभाष्या' इति भरतवचनात् । नेपथ्य मषा चेषश्च । तदाह भरतः 'रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते' इति । तस्य निधनं करणमव- सितं समाप्तं यदि, तदा ताबद्द इत आगम्यतामिति संबन्धः ।

दशरूपके- नान्दीं पठित्वा नाट्यादीौ सूत्रधारे विभिनंते प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमासूत्र येद्गटः । ' इति । तथा भोजराजेन भवप्रकाशिकायामप्युक्तम्-" नान्द्यन्ते नु प्रविष्टेन सूत्रधरेण धीमता । प्रस्तावनाय रंगस्य वृतियज्या हि भरती' इति द्वावत्र सूत्रधारों एकः पूर्वंङगविषयकः इतर नष्टस्थापकायपरपर्यायः । पूर्वसूत्रधारसद्दशगुणकृतिः तावनप्रवर्तकः । अत्र मतद्वयसाधारण्येन सूत्रधार इत्यत्र क्रियापदं न प्रयुक्तभिव्यघग न्तव्यम् । नेपथ्यभिमुखमिति ॥ नैपथ्यं नाम रंगस्थलव्यतिरेकं यवनिकान्तारितं वर्णिकापप्रणयोग्यं नष्टवर्गस्थानम् । तदुक्तम्- चतुःषष्टिकरम्छत्वा द्विषतांस्तथा पॅनः । पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधाभूतस्य तस्य च ॥ तस्यार्षे द्विविभागे च र शीर्षे प्रकल्पचेत् । पश्चिमे षड्भागे च नैपथ्यगृहमादिशेव । फुसीबकुटुम्बस्य स्थलीं नेष ध्यमिष्यते ॥ " शंतेि एति । नटभूभषारौ परस्परमायैशध्दवाच्यौ । . ॥ आयें तदुषाम्-" आमन्भ्रणे बिशेषः स्यादुतमादिष्ट धानतः । भगवन्तौऽधमैर्वांच्या विद् देवर्षिलिङ्गिनः । नटमाल्याप्रजा विप्रा नटी चार्यपदचिता ।' इति । नैपथ्यविधानं वेषग्रहणं च नामाहमर्याभिनयः । तस्यापि रस उपयोगात् । तदुक्तं मातृ . गुप्ताचयैः-`रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः ॥ रसानुरूपैरा ल्पैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते । कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवातीभः । माल्यभूषणवस्रायैनेपथ्यरस उच्यते ॥ रूपय्वनलावण्यस्थैर्यवैद्यादिभिर्गुणैः | रसः स्वाभाविक क्षेयः स च नाव्ये प्रशस्यते ॥ ९ इते तत्र मधीचेषस्वरूपं च नायलोचने- सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थी रक्त एव च । एते स्वभावजा वर्णा येः कार्यं मङ्गवर्तनम् । संयोगजाः पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि । सित नीयसमयोगास्कपोत इति संज्ञितः ॥ इत्यादिना । 'राजानश्चायग• र्भाभा गौराः श्यामास्तथैव च । ये चापि सुखिनो मय गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ॥" इत्यादिना च । 'शुद्धो विचित्रो भाटेनद्विविधो वेष उच्यते । देवाभिगमने चैव

www.ignited.in

मङ्गळे नियमास्थिते । वेषस्तत्र भवेच्छुद्धो ये चान्ये प्रयता नराः ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धवैरगरक्षसाम् | नृपाणां कामुकानां च चित्रो वेषो विधीयते ॥ उन्मत्तानां प्रमत्तानामध्यगानां तथैव च । व्यसनोपहतानां च भलिनो वेष इष्यते ।' इत्यादिना च ।

निष्कर्ष:

इति त्रिविधम् । महाराष्ट्रादिदेशभाषाप्रकृतेसंस्तादागतैत्यर्थः । तत्र संस्कृतं त्रिविधं शतमषं लैक्षिकं चेति । श्रौतं द्विविधं मंत्रो भ्राणं चेति । आर्षे द्विबिम् स्तः पुराणं च । लौकिकं द्विविधं । काव्यं शाश्त्रं च । तथैत्र प्राकृतमपि त्रिविधं सहजं लक्षितं म्लिष्टं चेति । सहजं द्विविधं संस्कृतसमं देयं च । लाक्षिदो द्विविधं महाराष्ट्री शौरसेनं च। म्लिष्टं च द्विविधं पैशाचं मागधं च। अपुत्रंशन्निवा उत्तमो मध्यमः कनेि छत्रेति । सूत्रधारस्तु सहृदयाः सर्वे मिलिता अभिनयस्य विलम्चे ने युज्यत इत्येतन्म- नसि निधाय वदति । अभिरूपभूयिष्ठेत्यादिना । अत्र रूपशब्दैन नाटकादिरूपक भेदः सूच्यन्ते। तान्यभितो व्याप्य रसभावादिकं सर्वामभि संबष्य ज्ञानं ज्ञायते तद्- भिरूपमित्युच्यते। तेन ज्ञानेन भूयिष्ठा प्रचुर तादृशज्ञानातिशयत्रतयर्थः। रूपशब्देन रूपकाणि कथं सूच्यंत इति नाशंझनीयम्–" नाटकार्थानुकरणं नाव्यं स्यादूषकं च चन । अनुकार्यानुकार्यो ऽस्तु तादात्म्यं भुखचंद्रचत् । तदेव इदयतयौगहयं नीरादिसभवत् । नाट्यं रूपं रूपकं चेद्यम्य संशत्रयं ततः ॥ " इति भरतेनोक्तवान्। अनेन सभ्यानां नाव्यत त्ववेतृत्वकथनेन प्रकृतनाटकाभिझत्वमप्येतेषामेवमस्तीति नाव्यस्यावदयं प्रयोक्तव्यता वन्यते । चत्वारो वैधर्मज्ञ परिषत् इत्युक्तत्वात् परिषदेपदेन सामाजिकानां वेदशास्र विज्ञातृत्वकपनेन पक्षपातराहित्येन गुणप्रादित्वमेवेति व्यज्यते । अनेन तेषां प्रमाण्ये पराकाष्ठा सूचिता । तदुक्तम्- संगीतशास्त्रकुशला रक्षिक गुणवक्षलाः । रागद्वेषवि. सुधाकरोक्तेरिंयं विस्तीर्ण प्ररोचना । तळक्षणं च दशरूपके-"उन्मुद्री करणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ' इति । तस्या भेदा उक्ताः सुधाकरे प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया । चेतनास्तु कथानाथकविस भ्यनटः स्मृताः । अचेतनौ देशकाले काय मधुशरन्मुखः । इति । क्थानाथः कथानायकः। अभिरूपाः पण्डिता मनोज्ञाश्च भूयेष्ठा बहवो यस्यामेतादृशी परिषत्सभा । 'अभिरूपो बुधे रथे ' इति शाश्वतः ।

सन्दर्भ:

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अभिज्ञान शाकुंतलं में काव्य सौन्दर्य

Corresponding Author

Nisha Kumari*

Research Scholar, CTU, Ahmadabad